

УДК: 82-1(575.2)+321(575.2)

ГАЙНАЗАРОВ А.И., КУЛУЕВА С.К., ТОКОЕВ А.А.
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
Ош шаарындагы гуманитардык-табигый илимдер факультети
ГАЙНАЗАРОВ А.И., КУЛУЕВА С.К., ТОКОЕВ А.А.
Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына,
Гуманитарно естественно-научный факультет в г. Ош
GAINAZAROV A.I., KULUYEVA S.K., TAKOEV A.A.
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
faculty of Humanities and Natural Sciences in Osh

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ПОЭМАСЫНДА МАМЛЕКЕТТИК
БИЙЛИКТИН УЮШТУРУУСУ ЖӨНҮНДӨ**

**ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
«БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

**THE ORGANIZATION OF STATE POWER IN YUSUF BALASAGUNI'S POEM
«KUTADGU BILIG»**

Кыскача мүнөздөмө: Макала Жусуп Баласагындын —Кут алчу билим| поэмасынын коомдук маанисин түшүнүүгө арналган, анда сюжеттин негизин төрт түшүнүк жана төрт баалуулук түзөт: адилеттик (бекемдик, туура мыйзам), жакшылык, акылмандык, токтоолук. Ойчулдун мамлекеттик бийликти уюштуруу жөнүндөгү идеялары коомдун социалдык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү, башкаруучу менен мамлекеттик кызматкерлердин кадыр- баркы, жоопкерчилиги, адеби, мамлекеттик кызматчылардын ортосундагы мамилелердин эрежелери; саясат, мамлекеттик жана аскердик иштер аркылуу талданган.

Аннотация: Статья посвящена осмыслению социального значения поэмы Жусупа Баласагына «Благодатное знание», в которой основой сюжета выступают четыре понятия и четыре ценности: справедливость (твердый, правильный закон), добро, разум, сдержанность. Анализируются идеи мыслителя об организации государственной власти через характеристику социальной структуры общества, достоинства, обязанности и этикет правителя и государственных служащих; правила взаимоотношений государственных служащих; политику, правительство и военные дела.

Annotation: The article is devoted to comprehending the social significance of Yusuf Balasaguni's poem —*Kutadgu Bilig*||, in which the plot is based on four concepts and four values: justice (a firm, righteous law), goodness, wisdom, and restraint. The thinker's ideas on the organization of state power are analyzed through the characterization of the social structure of society, the virtues, duties, and etiquette of the ruler and state officials; the rules of interaction among state officials; politics, government, and military affairs.

Негизги сөздөр: мамлекеттик бийликти уюштуруу; коомдун социалдык түзүлүшү; адилеттүүлүк; мыйзам; акылдуулук; башкаруучунун жана мамлекеттик кызматкерлердин милдеттери жана этикети.

Ключевые слова: организация государственной власти; социальная структура общества; справедливость; закон; разум; обязанности и этикет правителя и государственных служащих.

Keywords: organization of state power; social structure of society; justice; law; wisdom; duties and etiquette of the ruler and state officials.

Жусуп Баласагын алгачкы түрк тилдүү дидактикалык —Кут алчу билим‖ поэманын автору — Орто кылымдын улуу ойчулу, акыны жана философу, түрк тилдүү элдердин көрүнүктүү өкүлү. Ойчул азыркы Токмок шаарынын ордунда жайгашкан илимдин, маданияттын, искусствонун өнүккөн борбору болгон Баласагын конушунун түштүк-батыш тарабында туулган. Белгилүү Бурана эстелик-музейи дал ошол Баласагын шаарынын калдыгы. Түрк тилчиси Р.Р. Араттын айтымында, Жусуп Баласагын 1015-1016-жж. тегерегинде, ал эми дагы бир түрк филологу А. Дилачардын пикиринде, ойчул 1018-ж. туулган. Демек, улуу жердешибиздин өмүр баянынан алынган маалыматтар так эмес [5].

В. В. Бартольд менен А. Н. Берштам дүйнөгө белгилүү —Кут алчу билим‖ чыгармасын моралдык афоризмдердин булагы, философиялык кептердин, мамлекеттик башкаруу жана саясат тууралуу идеяларын — түгөнгүс кампасы деп жогору баалашкан. Поэмада диалог формасында жазылган терең ойлор, насааттар, мезгилге баш ийбеген —түбөлүктүү акыйкаттар‖: идеалдуу мамлекет, абийирдүү кызматчы, —жакшы адам‖, жакшылыктын пайдасы ж.б., анын кеңири аймактарга жайылышына жана кийинки муундарды тарбиялоодо колдонуусуна себеп болгон [3].

Жусуп Баласагындын мамлекет, башчылар тууралуу идеялары XI кылымга тиешелүү, ал кезде Борбордук Азияда түрк тилдүү уруулар жана элдер үстөмдүк кылышкан. —Кут алчу билим‖ 73 баптан туруп байыркы түрктөрдүн адептүүлүк, укук жана мамлекеттик башкаруу жөнүндө идеялардын, ойлордун өтө баалуу булагы. Б.И. Борубашевдин пикиринде, —кут‖ деген сөз —саясий бийликтин кубаттуулугун‖, —жогорку бийликтин улуулугун‖, —мамлекетти башкаруунун күчтүүлүгүн‖ түшүндүргөн. Бул сөз айрыкча —саясий күч‖, —мамлекеттин күчү‖ мааниде колдонулушу мүмкүн эле, анткени согуштарда жеңишке жетүү үчүн саясий күчкө жана кубаттуулукка ээ болуу зарыл [2].

Жусуп Баласагындын чыгармасы - бул мамлекетти башкаруу, саясий бийлик, түрк коомунун түзүлүшү - он бир социалдык катмарлары - тууралуу илими. Кыраакы акын өз китебинде акылман хан менен бекке, аларды баккан ашпозчуга, эр жүрөк жол көрсөтүүчү менен катардагы жоокерге, дыйкан менен малчыга, мөмөлүү жана мөмөсүз даракка, жубайларга, алардын ортосундагы мамилелерге, балдар жана ата-энелер, адептүүлүктүн тамыры, анын таасири; коомдун мыйзамдары, улуттар аралык жүрүм-турум эрежелери, адамдык этика, коомдук жайлардагы адамдын алып жүрүү тартибин үйрөтөт [4].

Поэманын өзөгүн төрт түрдүү түшүнүктү билдирген төрт каарман түзөт. Окуялар ушул төрт жактын ортосундагы (сүйлөшүүлөр) аркылуу өнүгөт. Бул төрт түшүнүк (негиздери) болуп төмөнкүлөр саналат:

1. *Кунтууду Элик* - адилет башкаруунун, акылмандык менен башкаруу парзынын символу, адилеттиктин аты.
2. *Айтолду* – башкаруучуга ийгилик, жакшылык алып келген берекенин символу, ушунун баарын алып келе турган башкы везирдин аты.
3. *Акдилмиш* – акылмандыктын символу, жакшы менен жаманды ажырата билген адамдын аты.
4. *Өткүрмүш* – токтоолуктун жана сабырдуулуктун символу, колунда бар нерсеге

ыраазы болгон адамдын аты [1].

Поэманын идеялык багыты: Адилеттиктин (Күнтууду Элик) жана Акдилмиштин (Акдилмиш) тамыры абдан күчтүү жана түбөлүктүү болгондуктан, алар поэманын бүтүндөй башынан аягына чейин бар жана келечектеги жашоосун улантат. Ал эми убактылуу көрүнүш катары саналган бакыт, жыргалчылык (Айтолду), тыйючулук сыяктуу өткүр түшүнүктөр турмушта тез эле чындыктан алыстап, болмуштун сыртында калып кетет.

Бирок чынчылдык жана акылмандык, ошондой эле бакубатчылык жана чыдамкайлык негизги түбөлүк окуялар болуп эсептелет. Демек, бул сапаттарга ээ болгон адамдар (Айтолду, Өткүрмүш) терең ой жүгүртүшөт, өтө даанышман болушат.

Поэмада Күнтууду Элик деген хан мамлекетти чынчыл, калыс башкарган. Элдин жыргалчылыгын баарынан жогору коюп, мекенине ак ниет, ак кызмат кылууну максаттаган. Анын мезгилинде элдин турмушунда тынчтык жана бакыт өкүм сүрүп, турмуштун деңгээли жана жыргалчылыгы жогорулаган. Ошол эле учурда хан «Жалгыз эмгек кылсам, күчүм жетпейт» деген ой менен эл-журтунун амандыгын ойлогон, ушуну менен тең чынчыл, жардамчыны кыялданат. Анын каалоосун элге жеткирүү үчүн жарлык чыгарылат. Мамлекеттин алыскы четинде акылман Айтолду Күнтууду Эликтин жарлыгын угуп, мамлекетинин жыргалчылыгы үчүн кызмат кылууну каалап, дароо хандын алдына чыгат [1].

Айтолдуну сынап, ыраазы болгондон кийин гана везирликке кабыл алат. Айтолду везир болгондон баштап хандын иши оңолот, жүгү жеңилдеп, элдин турмушу оңоло баштайт. Айтолду жыргалчылыкты киргизген символикалык баатырга айланды. Жусуп Баласагындын пикири боюнча, алар капысынан, дароо эле же өз алдынча келбейт. Алар көп мезгилдеги чоң эмгекти талап кылат деп түшүндүрөт акын. Аларды сактай албасаңыз, бат эле жоготуп аласыз. Байлыктын топтолушу жаңы айдын толгон айына салыштырылат. Ошентип, Айтолду хан менен элине ак кызмат кылып жүрүп, бир күнү катуу ооруп калат. Бул оорудан ары айыкпастыгын түшүнүп, уулу Акдилмишке акыркы көрсөтмөсүн бере баштады. Уулун ар дайым чынчыл жана түз, калыс болууга, тапкан мүлкүнө кам көрүүгө, өз милдетин так аткарууга, адамдарга жакшылык кылууга чакырат.

Анан жакын арада уулуна аманат кылып, Күнтууду Эликке кат калтырып өлөт. Атасынын сөөгүн койгон соң, Акдилмиш хандын бөлмөсүнө кирип, ага кат берет. Бир аз убакыт өткөндөн кийин анын акылына баа берип, Акдилмиш атасынын ишин татыктуу уланта аларын билип, аны везир кылып дайындайт. Акдилмиш өлкө башчы менен сүйлөшкөндөн кийин ага хандыкты туура башкаруу, жакын адамдары менен мамиле куруу боюнча кеңешин айтат. Акдилмиш везир болгондон кийин элдин турмушу дагы жакшырды. Ал тууралуу кабар хандыктан алыска тараптарга жетип, ага сый-урмат күчөдү [1].

Күндөрдүн биринде хан Акдилмиш менен сүйлөшүп отуруп, Акдилмиштей жардамчы да болсо жакшы болмок деген оюн айтат. Акдилмиш бир аз ойлонуп туруп, мындай адам бар, Өткүрмүш атанын бир тууганы, бирок ал макул боло албайт, анткени ал дүйнө жыргалчылыгынан баш тартканын айтты. Күнтууду Элик Акдилмишти Өткүрмүштү алып келүүгө жөнөтөт. Өткүрмүш келбейт, анда аны хан конокко келип кетүүсүн суранат. Ошондон кийин гана өзүн ыңгайсыз сезген Өткүрмүш хандын алдына келет. Хан экөө өмүрдүн маңызы, эки дүйнөнүн татаалдыгы жөнүндө көпкө сүйлөшүп отурушат. Хан Өткүрмүштү жок дегенде кеңешчи болууга, мамлекетти башкарууга жардам берүүгө чакырат, бирок бул жолу да Өткүрмүш баш тартты [1].

Мунун баары, Жусуп Баласагын Өткүрмүш каарманы аркылуу, замандаштарына бул жашоодо тирүү болсоң да, байлыгына, бийлигине карабай, ар убак намаз менен өтүп, тиги дүйнөдө

бейишке барууга даярдануу принцибин бекем карманууну, аркы дүйнөнү көбүрөөк ойлонууну үйрөтөт. Бардык адамдар ушул тартипте жашашса, анда мамлекетте байлыктын, бийликтин, берекенин, мансаптын чеги болуп, тартип, тынчтык өкүм сүрөт деп айтылат поэмада.

Бир канча убакыттан кийин катуу ооруп калган Өткүрмүш Акдилмишти өзүнө чакырып, пайгамбарлык түшүн, жашоого аз убакыт калганын айтат. Өткүрмүш дүйнөдөн кайтканын угуп, Күнтууду Элик катуу кайгырат. Бул поэманын окуялары ушинтип аяктайт.

Демек, поэзия аркылуу Жусуп Баласагындын ошол доордун тарыхый шартында ой толгоолору каармандары аркылуу берилип, акын көйгөйлөрдү чечүү жолдорун сунуштаган да көрөбүз. Адилеттиктин символу катары эсептелген Күнтууду Элик камкор жана чынчыл башкаруучу болууга арналган.

Күнтууду Элик калыс, күчтүү бийликтин символу экенин Айтолдууга арналган сөздөрдөн даана көрүүгө болот. Башкаруучу жакшы болсо мамлекет өнүгөт, эл кыйналбайт, кайгыны билбейт. Дайыма элин ойлогон, камкордугун баарынан жогору койгон Күнтууду өзүнүн мүмкүнчүлүгүнөн улам бир жактуу чечим кабыл албай турганын жакшы түшүнгөн. Ошондон улам, жарлык чыгарып, адегенде Айтолдууну, андан кийин уулу Акдилмишти везир кылып дайындап, Өткүрмүштү кызматташууга чакырат. Мамлекет тарабынан идеалдуу калыстыктын үлгүсүн Күнтууду Элик көрсөттү [2].

Айтолду - башкаруучу Күнтууду Эликтин жакын кеңешчиси, везири -бакыттын, жыргалчылыктын символу катары көрсөтүлгөн. Адамга тагдыр жылмайса, ал бат эле байып, бактылуу боло алат. Эч кандай керексиз түйшүктөрдү билбей, молчулукта жана сый-урматта жашайт. Ошол эле учурда Айтолдунун бейпил турмушта туруксуздук, тез өзгөрмөлүүлүк сыяктуу мүнөздүү касиети бар. Бакытты да, жыргалчылыкты да сактай билүү керек, антпесе андан бат эле айрылып калышың мүмкүн. Ал үчүн ар дайым жөнөкөй болуу, мактанбоо, колунда барды баалай билүү жана ага ыраазы болуу, улууларды урматтоо, кичүүгө үлгү болуу, башкалардын көңүлүн оорутпоо, арак ичпөө жана эмгектенүү зарылдыгын айтат ойчул. Ушул принциптерди кармануу менен гана адам бакытты сактап, анын үзүрүн көрө алат деп жазат Жусуп Баласагын [2].

Акдилмиш - Айтолдунун уулу, поэмада акылмандыктын, өз ишин мыкты билүүнүн символу. Адамга мүнөздүү сапаттардын ичинен эң баалуу сапаты – акылмандык. Ансыз адам инсан боло албайт. Бүгүн бар, бирок эртең жок болгон бакыт менен байлыктан айырмаланып, акыл адам менен бирге төрөлүп, өмүр бою өнүгөт. Поэманын башка каармандарынан айырмаланып, анын эч кандай кемчилиги жок, идеалдуу образ катары сүрөттөлгөн. Ошондон улам болсо керек, поэмадагы бардык адеп-ахлактык көрсөтмөлөр ушул каарман аркылуу көрсөтүлөт.

Дастанда Өткүрмүш баш ийүүнүн, кичипейилдиктин символу. Аны бийлик, байлык, адам коому да кызыктырбайт. Демек, Акдилмиштин идеалдуу образы Өткүрмүштүн бул жалган ишенимдерден алыстап, ар дайым эли менен бирге болууга ынандырат [4].

Бул чыгармада Жусуп Баласагын мыйзамдын жана адилеттиктин маңызына, түрк ханынын сапаттарыны да токтолгон. *Ханды* ал мыйзамдын жана адилеттиктин жүзү деп сүрөттөгөн, себеби ал жалган жана чын сүйлөгөн жактардын, кедей жана байдын арыздашуусун калыс мыйзамдын негизинде тайсалдабай чечет деп мүнөздөйт. Элди башкарууда адилеттик - башкы ролду аткарып, мыйзам бардык адамдар үчүн бирдей деп үйрөтөт акындын ыр саптары. Бийлик башчылыгы мыйзам менен иш жүргүзсө, эл ар дайым бактылуу жана жыргалчылыкта жашайт деп жазган. Хандык бийлик - жакшы нерсе, бирок

мыйзам андан жогору турат. Ойчул мыйзамды туура - элдин кызыкчылыгы үчүн колдонууга чакырат.

Мамлекет башчыларына эки сапат керектүү - сактык жана өлкөнүн негизин түзгөн - мыйзамдарды бузбоо. *Бийлер* адилеттүүлүккө дал келген мыйзамды аткарса, анда ал мамлекет бакубат жолуна түшөт. Тескерисинче, *мамлекет башчысы* бийликти зулумдук, зомбулук менен колдонсо, салттуу эрежелерди сактабаса, же өз милдеттерин кайдыгер, так аткарбаса - бийликтен ажырайт деп эскертет Жусуп Баласагын. Ар бир өлкө адилеттик аркылуу гана өнүгө алат деп жазат. Күч колдонуудан мамлекет да, эл да зыян тартат [2].

Аскер башчылар да психологиялык жана адептүүлүк сапаттарга ээ болгондо гана, аскерди жетектей алышат, аны уюштура, каршылаштарды жеңүүгө жетишишет. Чоң тажрыйба жана күчтүү эрк ушуга окшогон чоң иштерге талап кылынат. Аскер башчылардын зарыл сапаттарына ойчул сергек жана кыраакылыкты кошкон. Ал эч убакытта күтүүсүз кол салуунун курманы болболушу керек деп жазган. Катардагы жоокерлерге жогору маяна берилгенде гана аскер түзүлүшү мүмкүн деген.

Аскер башчысы үй-бүлө, жеке байлыкты топтоо тууралуу ойлобошу керек. Жусуп Баласагын кылычтын күчү менен максатка, абройго, таанымалдыкка жетүүнү сунуштайт. Анын милдетине атчан жана жөө жүргөн аскерлерди тамактандыруу жана кийиндирүү, башка да көп нерсе менен аларды камсыздыруу кирет. Аскер башчысы эр жүрөк, өлүмдөн коркпогон, текеберчиликтен алыс адам деп жазат.

Мамлекеттик кызматкер, - Жусуп Баласагындын пикиринде, - өз милдеттерине салкын мамиле жасап, күчтү колдонуп башкарса, анда мамлекет кыйроого учурайт. Канкор башчы узакка өз бийлигин колдоно албайт, себеби эл андайга чыдабайт. Канкордук от сыяктуу алгач ага жакын болгондорду күйдүрөт. Мыйзам жана адилеттик, суу табиятты жандандыргандай, бакубатчылыкка алып келет. Мыйзам менен дүйнө өнүгөт. Канкордук элди жана мамлекетти деградацияга учуратат. Мамлекет башчысынын келбети, жүзү жарык, тили чечен, жүрүм-туруму өзүнө шайкеш келиши абзел деп белгилейт [2].

Мамлекет башчысына таптакыр шарап ичүүгө болбойт, ошондой эле бузукулуктан алыс болуу, болбосо ушул эки себеп башчыны бийликтен түшүрөт деген. Эгерде эл арасында моралдык жактан төмөндөө тенденциялары байкалса, анда адатта мындай абалды жетекчилер оңдошот. Эгерде башчы өзү адепсиз болуп кетсе, аны ким оңдойт?

Везирдин сапаттарына токтолуп, Жусуп Баласагын анын акылы курч, адеп-ахлакы бийик, кемчиликсиз болушу керек деп жазат. Ал тектүү үй-бүлөдөн чыгышы керек болчу, анткени асыл эмес адамдар көпчүлүк учурда абийирсиз болушат. Намысы жок адам везирликке татыктуу эмес. Везир иш кагаздарын жана эсепти түшүнүү керек. Улуу везир болуш үчүн акыл жана билим керек, анткени акылы жок адам мөмөсүз дарактай, ал эми илими жок адам тирүү өлүк сыяктуу. Везир парадан алыс болбосо, анда ал ошондой иши менен ханды шылдыңдаганы менен барабар. Паракорчулук жалпы коомду бузат деп жазат акын. Ошондуктан везирдин жан дүйнөсү таза, кайрымдуу болушу керек. Везирдин да чынчылдык, адилеттүүлүк сыяктуу сапаттары болушу керек, ал эч качан мыйзамдарды четке какпай, кедей-кембагалдардын, жесирлердин, жетимдердин өтүнүчүн канааттандырышы керек. Везирдин негизги милдети - мыйзамдарды сыйлоо [2].

Капык башлар эр - сарай министри. Капык башынын милдеттери Европадагы палата башчысынын жана Осмон мамлекетиндеги султандын ордосунун везиринин милдеттерине

окшош болгон. Бир катар сарайдагы кызмат адамдарында, ордо везиринен тышкары, төмөнкү даражалар да эскерилет: *идиичи* (кече сунуучу), *төшөкчү* (хандын керебеттерин көзөмөлдөөчү), *ашбашчы* (ашкана башчысы), *туучу* (тууну көтөргөн же алып жүргөн адам), *кушчу* (сот мүнүшкөрлөрү үчүн жооптуу), *сөзжү* (хандын жакын адамы, хандын сарайына киргизилген), *битикчи* (хандын жалпы иштер боюнча катчысы, юстиция жана тышкы иштер министри) [2].

Агыджи (казыначы) арифметика эрежелерин, геометрияны жакшы билиши керек болчу. Казыначы сооданы соодагердей өздөштүрүп, ысырапкордукка жол бербей, сараң болушу керек, анткени адам өзүнүн жеке байлыгынан бергенде гана айкөлдүк мактоого татырлык.

Казыначы сарайга жакын чиновник болгондуктан, ал асыл адамдардын чөйрөсүн жана салтанатты, адептүү адамдын ченемдерин, адептүүлүк эрежелерин билиши керек болчу.

Ялвачлар (элчилер). Жусуп Баласагын элчиде төмөнкү сапаттарды жана билимдерди болушу керек деп жазган:

- 1) китептерди окууну билүү;
- 2) сүйлөөчүнү түшүнүү;
- 3) ыр жазуу;
- 4) астрологияны түшүнүү;
- 5) дарылоону билүү;
- 6) арифметиканы билүү;
- 7) геометрияны билүү;
- 8) түштү жоруу;
- 9) шахмат сыяктуу оюндарды ойной билүү (бул сапат аркылуу достошууга болот);
- 10) көп тил билүү, чечен болуу;
- 11) жакшы кол жазууга ээ болуу жана ар кандай кол жазмаларды айырмалай билүү;
- 12) жиритти, кыска найзаны ыргытууну билүү [2].

Топукчулар (кызмат адамдары). —Кут алчу билимдег кызматты «топук», ал эми кызмат адамдарын - «топукчу» деп аталат. Кызмат адамдары эки категорияга бөлүнөт: жаш кезинен чиновник (кызмат адам болууга кесиптик жактан машыккандар) жана бойго жеткенде кызмат адамдары болгондор. Биринчилер экинчилерден артык деп эсептелген.

Аскердик наамдар болгонун поэмадан билсек болот: *элбашы* – өлкө, облус башчысы, *колбашы* – аскер башчысы. Ар бир даражанын өз аты болгон: *тегин-бег*, *ябгу-бег*, *чавлы-бег*, *күл-эрген*, *чагры-бег*, *ынанч-бег*.

Тегин - эң жогорку наам, ал тууралуу Жусуп Баласагын минтип айткан: «...тегин даражасына жеткен кызмат адамы, адатта, султанга берилген (ишенимдүү адамы) бойдон калса абдан пайдалуу. Бирок бул адам кызматы мындай даражага жеткенден кийин бийликти колуна алууга аракет кылса, анда ал муну менен мамлекетке чоң зыян келтирет. Демек, жогорку кызматты же наамды сабатсыз, асылдуулардан эмес адамдарга ишенип берүү - коркунучтуу».

Ойчул өзүнүн мезгилине таандык болгон төмөнкү социалдык тайпаларды бөлүп караган:

- 1) *алевилер (шииттер)* – Мухаммед пайгамбардын уруусунан чыккандар, ошондуктан

хандар аларга урматтоо менен мамилени түзүү керек;

2) *алымдар* – мусулмандык илимпоздор, жалпы элге билим бергендер, аларды да сыйлоого чакырган; Кудай адамга акыл берген, акылдын жардамы менен ага илим берген. Акылдын аркасында адам үчүн бардык нерсе түшүнүктүү болуп калат. Акыл жана илимге ээ болгон адам бүт жүрөгү менен жакшылыкка умтулат.

Акыл менен билимди сыйлаш керек, алар менен катардагы кул да чоң бийиктиктерге жете алат. Алланын эки белегине - акылга жана илимге - ээ болгон адам - бардык нерсени багындырат. Билимди баалоо керек, ошондо жамандык азаят. Жахилдин бийлиги астында наадандар.

3) *отаджилер* – дарыгерлер жана дарыканачылар керектүү жана урматтоого татыктуу социалдык тап, анткени алар ооругандарга дарылар менен жардам берип, өмүрлөрүн узартышат; ар бир адам ооруп калышы мүмкүн, бирок дарыгерге кайрылган адам аман калат. Өлүм - жашоонун аягы.

4) *астрологтор, астрономдор* - булар жыл, ай, күн санаганды билген адамдар, алардын кызматы абдан маанилүү. Астрономияны түшүнгүсү келген адам адатта математиканы окучу. Математика - бул эсептөөнүн дарбазасы. Астроном (астролог) арифметиканы, көбөйтүүнү жана бөлүүнү, ошондой эле бөлчөктөрдү түшүнүшү керек. Астрология менен алектенген адам жакшы жана жаман мезгилдерди, жакшы жана жаман айларды жана күндөрдү билиши керек. Кандайдыр бир маанилүү ишти баштоодо хан астрологдор менен кеңешиши керек болчу. Астрологдор жылдыздардын жайгашкан жерин түшүндүрүп, ошондой эле убакыт (жылдыздардын жайгашкан жери) хандын жаңы аракетин жактырганан же жактырбаганын айтышы керек болчу. Бирок, ханга астрологдорго ишенүү - милдеттүү эмес, албетте, Кудай гана баарын билет. Кандай болгон күндө да калктын бул катмарын урматтап, аны менен достук мамиледе болуу керек деп жазган акын.

5) *акындар* - поэзия, ыр менен сүйлөгөндөр. Алар көбүнчө адамдарды макташкан же сындашчу. Тили кылычтан курч, сезимдери чачтан кылдат. Сылыктык менен сүйлөгөндү үйрөнгүсү келген адам акындарды угушу керек болчу. Алар акылдуу адамдар. Бирөөнү макташса, бул мактоо эл арасына тарап кетти. Эгер кимдир-бирөөнү жамандаса, ал адамдын атына жана атак-даңкына доо кетириши мүмкүн. Акындарга урмат көрсөтүү, алардын ырайымына жетүү керек эле, алардын пикирин угуу [2].

Жер иштетүүчүлөр, дыйкандар - кайсы гана доордо болбосун жана ар кандай элдин арасында калктын эң маанилүү социалдык катмары. Мамлекетти башкаруу жөндөмдүүлүгү анын бул тапка болгон мамилеси жана айыл чарба саясаты менен аныкталат.

Соодагерлер - бул доордо Жибек жолу ислам мамлекеттери менен Кытайдын ортосундагы соода магистралы болгон. Бул аймакта калктын бир бөлүгү соода менен алектенген. —Кут алчу билимдел бул тап үйүр-үйүр жылкысы бар көчмөн түрктөр —Игдишчи деп аталат.

Кол өнөрчүлөр, жумушчулар - бул тапка кесип үйрөнүп, ошону менен турмушун алып кеткендер кирген.

Карапайым эл - эч кандай кол өнөрчүлүгү жок шаардыктар, конкреттүү кесиби жок жумушчулар, шаардык пролетарийлер. «Кут алчу билимдин» авторунун пикиринде, алар курсагын тойгузууну гана ойлогондор.

Чыгайлар - кедейлер тобу. Жусуп Баласагын аларга жакшы мамиле кылууну, тамак-

аш, суу берүүнү сунуштаган. Бул үчүн шүгүр кылып дуба кылышат. Хан бергенин Кудай кайтарат. Алардан эч кандай кайтарым күтпөш керек экени поэмада айтылат [2].

Ошентип —Кут алчу билим‖ дастанында калктын социалдык түзүмү тууралуу маалымат берилген. Мамлекеттик бийликтин уюштуруусун Жусуп Баласагын түрк мамлекетинин Кыргызстандын аймагындагы реалдуу орун алган мамлекеттик уюмдар, рангтар, титулдар жана таптар тууралуу маалыматтар аркылуу түшүндүргөн.

Адамдардын коомдо аткарган жумушуна карата таптарга бөлүнүшү, анын ичинен 5 тап - бул интеллигенция, калганы - экономикалык. —Кут алчу билим‖ поэмасы Орто кылымдарда түрк тилинде жазылып - чоң патриоттуулуктун үлгүсүн көрсөткөн, жүздөгөн муун алмашса да, миңдеген жылдар өтсө да дагы деле рухий мурас эстелиги, мамлекетти башкаруу жөнүндө казына бойдон калууда. Бийликтеги ички оошкыйыштарын, ар кандай, кээде карама-каршы жылдарга созулган терс көрүнүштөрдү, мамлекеттик башкаруунун негизги көйгөйлөрүн акын дастанында чагылдырган. Өз доорунун чыгаан инсаны катары Жусуп Баласагын Караханийлер династиясына өз мамлекетин түзүүнү каалап, өз шаарын түптөп, жаңы көчмөн эл болгон түрктөрдүн алдында маданиятын, үрп-адатын өркүндөтүү аркылуу мамлекетти башкаруунун татаал милдеттери турганын жазган. Жусуп Баласагын бүт билими, топтогон тажрыйбасы менен «Кут алчу билим» эмгеги аркылуу Карахандар династиясынын өкүлдөрүнө мамлекеттик башкаруу механизмдерин көрсөтүп, маданиятты үйрөтүүнү көздөгөн.

Колдонулган булактар

1. Баласагуни Ю. Поэма «Благодатное знание». Сокращенный вариант /пер. С. Иванова. - Б.: «Кыргыз Жер», 2015. - 98 с.
2. Борубашов Б.И. История государства и права Кыргызской Республики. Учебник Т. 1.- Бишкек, 2015.
3. Артыкбаев К. Еще раз о литературных памятниках средневековья: Уроки нравственности. - Бишкек: Адабият, 1991.
4. Сыдыкбеков, Т. Кут белгиси - билик: Ю. Баласагуни «Куттуу билим». - М.: НИК, 1993.
5. Сюкияйнен, Л.Р. Исламское право в правовых системах мусульманских стран: от доктрины к законодательству // Право. Журнал Высшей школы экономики, 2008 / Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-pravo-v-pravovyh-sistemah-musulmanskih-stran-ot->